

Валентнісні характеристики акціональних та процесуальних дієслів у мові та мовленні (порівняльний аспект)

ОЛЕСЯ СУЛИМА*

Кафедра української мови, Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова,
вул. Тургенєвська, 8/14, UA-01054 Київ, Україна

Received: 24 September 2020 • Accepted: 17 November 2020

© 2021 Akadémiai Kiadó, Budapest

АНОТАЦІЯ

У статті розглянуто специфіку валентних характеристик акціональних та процесуальних дієслів у мові та мовленні. Сучасні лінгвістичні дослідження спрямовані насамперед на функціонування мовних одиниць на різних рівнях. Однак валентні характеристики лексико-граматичних класів слів, зокрема дієслів, вивчають в аспекті формальних та семантичних ознак часто без розрізнення особливостей прояву цієї категорії в мові та мовленні. Пропоноване дослідження ґрунтується на результатах анкетування респондентів, що дозволяє зробити висновки щодо специфіки валентності дієслів у мові та мовленні.

Мета дослідження – встановити особливості сприйняття валентних характеристик дієслів у мові та мовленні, окреслити специфіку впливу семантики суб'єктної синтаксеми або відсутності такої синтаксеми на кількість облігаторних компонентів у структурі простого речення.

У дослідженні використано методи: анкетування (для отримання фактичного матеріалу дослідження); невиключеного спостереження (для встановлення особливостей валентних характеристик безособових дієслів); описовий (для інвентаризації результатів анкетування, зокрема дескрипції окремих груп дієслів та їхньої валентності в контексті та поза ним); контекстний аналіз (для встановлення сем, актуалізованих вузьким контекстом) та статистичного аналізу (для встановлення взаємозв'язку між валентними характеристиками дієслівних форм у контексті та поза ним).

Валентність дієслів у контексті та поза ним розрізнявана: а) за кількістю відкритих валентних позицій; б) за якістю обов'язкових компонентів, що беруть участь у формуванні загального значення речення. На кількість вільних позицій впливає специфіка вживання дієслова в особовій чи

* Corresponding author. E-mail: olesiasulyma@gmail.com

безособовій конструкції. Особові дієслова, що вживані в безособовому значенні, втрачають частину відкритих валентних позицій, фактично набуваючи семантики процесуальності. Водночас поза контекстом більшість респондентів визначали такі дієслова як акціональні.

Семантика суб'єкта, особливо в аспекті категорії «істота / неістота», має менший вплив на кількість відкритих валентних позицій, але більший – на якість облігаторних компонентів. Зокрема, суб'єкт-неістота актуалізує в основному обставинну семантику поширювачів в аспекті специфіки процесу, його способу, часових обмежень, простору, де відбувається процес, тощо.

КЛЮЧОВІ СЛОВА

валентність, агенс, суб'єкт, об'єкт, локатив, темпоратив, каузатив, процес, акціональність

1. ВСТУП

Поняття «валентність» пов'язане передусім з дієслівною лексикою, зокрема з синтаксичним потенціалом дієслова, оскільки саме ця частина мова здатна приєднувати залежні компоненти, відкриваючи ті чи ті позиції, зумовлені дієслівною семантикою, заповнення яких відбувається на рівні речення / висловлення. Властивість дієслова приєднувати залежні компоненти і, відповідно, формувати структуру висловлення спричинила появу так званої вербоцентристської теорії, згідно з якою мовець, формуючи висловлення, вибирає передусім дієслово, яке актуалізує ті чи ті позиції аргументів (TESNIÈRE 1959, ЧВЙФ 1975). У лінгвістиці вже давно сформувалося уявлення про валентність вербативів, проте досі дискусійним є окремі питання цієї категорії. Є кілька напрямів виділення валентнісних властивостей дієслів: 1) підхід ґрунтується на виокремленні абсолютних (що вимагають наявності лише суб'єктної синтаксеми) та відносних (крім суб'єкта, семантична структура дієслівної лексики має бути поширена й іншими, зокрема об'єктними, компонентами) дієслів (BÜHLER 1934); 2) класифікація пов'язана з виділенням автосемантичних (здатних виражати семантику самостійно) та синсемантичних (з обов'язковими наявними залежними словоформами) дієслів (ІВАНІЦЬКА 1986, ІВАНІЦЬКА 2000); 3) розмежування синтаксичної та семантичної валентностей (АПРЕСЯН 1974); 4) виділення кількості позицій, що їх відкриває дієслово в структурі речення. В останньому підході сформувалося два напрями: прихильники першого вважають, що є дієслова, що не відкривають позицій для заповнення (нуль-валентні), і є дієслова, які відкривають від однієї до шести (ВИХОВАНЕЦЬ–ГОРОДЕНСЬКА 2004, ПЛЮЩ 2005) і навіть семи (ВИХОВАНЕЦЬ–ГОРОДЕНСЬКА 2004, ЗАГНІТКО 2011, МАСИЦЬКА 1997) позицій, що можуть бути заповнені в структурі речення. Інші дослідники переконані, що в мовленні не може бути чотири- і більше валентних предикатів, оскільки це певною мірою суперечить законам мовлення, зокрема його спрямуванню на економію мовних засобів (TESNIÈRE 1959, КАЦНЬСОН 1987).

Т. Є. Масицька, досліджуючи семантичні типи предикатів в аспекті валентнісних характеристик дієслова, наголошує, що семантична структура речення залежить передусім від дієслова: «Другорядні члени речення предметного значення залежать від присудка. Семантичну структуру елементарного речення утворюють предикатно-субстанціаль-

ні відношення. Вона відрізняється від формально-синтаксичної структури тим, що всі синтаксеми, навіть синтаксема у формально-синтаксичній позиції підмета, залежать від предиката-присудка» (Масицька 1998: 30). Проте такий підхід є обґрунтованим лише якщо йдеться про пряме значення дієслівного предиката, адже в реченні не лише дієслово здатне визначати семантику залежних компонентів: на загальний зміст висловлення і на появу в ньому окремих обставинних поширювачів впливає суб'єкт, що сигналізує про специфіку функціонування дієслова – його граматикалізацію, метафоризацію тощо. Суб'єкт уточнює актуалізовані семантики, розширює можливість правильного сприйняття дієслівної семантики; другорядні члени речення конкретизують характер дії в різних аспектах тощо. Відсутність суб'єкта, як доводить анкетування, також призводить до змін семантичної та формальної структур речення, оскільки в таких конструкціях зафіксовано трансформації семантики залежних компонентів.

Специфічна природа валентності зумовила виведення цієї категорії за межі власне морфологічної категорії,¹ оскільки вона пов'язана з семантикою (різні семантики того самого дієслова можуть вимагати різних поширювачів), морфологією (зокрема, перехідні дієслова завжди мають залежний компонент, оскільки характеризовані синсемантичністю); синтаксисом (валентність будь-якого дієслова виявлювана лише на рівні речення, оскільки саме в контексті актуалізовані конкретні семантики дієслова, що уточнюють характер залежних компонентів).

Сучасні лінгвістичні дослідження спрямовані передусім у сферу функціонування мовних одиниць різних рівнів. Проте валентнісні характеристики лексико-граматичних розрядів слів, зокрема дієслів, досліджують в аспекті формальних та семантичних особливостей, часто не розрізняючи специфіку вияву цієї категорії в мові та мовленні. Окремі дослідження, що ґрунтуються саме на виділенні специфіки в аспекті мови і мовлення, досі були реалізовані поза експериментом, тобто без врахування сприйняття мовців. У пропонованому дослідженні проаналізовано специфіку валентнісних ознак дієслів в аспекті їхнього сприйняття мовцями в контексті та поза ним на матеріалі анкетування, здійсненого в групі респондентів, що зумовлює його актуальність та новизну.

2. МЕТОДИ ДОСЛІДЖЕННЯ

Дослідження ґрунтується на методологічних засадах семантичного синтаксису із залученням елементів психолінгвістики. У роботі використано методи: анкетування (для отримання фактичного матеріалу дослідження); невиключене спостереження (для встановлення специфіки валентнісних ознак безособових дієслів); описовий (для інвентаризації результатів анкетування, зокрема опису окремих груп дієслів та їхньої валентності в контексті та поза ним); контекстуального аналізу (для встановлення семантики, актуалізованих вузьким контекстом) та статистичного аналізу (для встановлення співвідношень між валентнісними характеристиками дієслівних словоформ у контексті та поза ним). Дослідження продовжує публікації, спрямовані на встановлення особливостей семантики та

¹ Н. М. Костусяк дослідила валентність як міжрівневу категорію, виокремивши специфіку валентності не лише дієслівної лексики, але й іменних частин мови та прислівника, транспонованих у позицію предиката (Костусяк 2012).

валентності дієслів, зокрема процесуальних, на матеріалі експериментальних досліджень шляхом анкетування (Сулима 2019а).

Фактичним матеріалом дослідження стали результати анкетування респондентів віком від 20 до 45 років, серед яких студенти (95%) та викладачі (5%) факультетів української та іноземної філології Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Анкетування проходило в два етапи: спочатку респонденти мали визначити компоненти, обов'язкові для речень з пропонуваними дієслівними лексемами, позначивши їх цифрою 1; компоненти, можливі, проте необов'язкові, – цифрою 2 та компоненти, надлишкові для висловлення, – цифрою 0. Потім встановити ті самі типи компонентів, однак уже не для дієслівних лексем, а для предикативних центрів з цими дієсловами. У результаті анкетування було встановлено специфіку сприйняття валентнісних характеристик у контексті та поза ним особових дієслів, здатних виступати в безособових висловленнях, та особових дієслів, що такої здатності не мають, встановлено зміни кількості обов'язкових та необов'язкових компонентів та їхню якість.

3. СПЕЦИФІКА ВАЛЕНТІСНИХ ХАРАКТЕРИСТИК АКЦІОНАЛЬНИХ ТА ПРОЦЕСУАЛЬНИХ ДІЄСЛІВ

Більшість лінгвістів, досліджуючи категорійну семантику дієслова, акцентують на тому, що будь-яке дієслово має в собі процесуальну сему (Мещанинов 1982, РГ-1980, СУЛМ 1997). Такий підхід дещо обмежує вияв дієслівної семантики, оскільки виключає пасивність, хоча ця ознака властива частині дієслів (*знаходиться, перебувати, мати, належати* тощо). Є й інші класифікації, в яких поділ дієслів здійснюваний за різними семантичними критеріями: 1) дієслова дії та стану (TESNIÈRE 1959); 2) значення дії, процесу та стану (BRINKMANN 1971); 3) дієслова дії, стану, процесу та дієслова проміжного типу дії-процесу (Чейф 1975). Деякі вчені класифікували дієслівну лексику за частковими значеннями або функціями: фактивні, пермисивні, допоміжні, каузативні (Корди 1988); класичні, особові, події, «двоособові», каузативні дієслова (Арутюнова 1976) та ін. Виокремлення групи процесуальних дієслів підтримують не всі дослідники (наприклад, Вихованець–Городенська 2004), хоча відмінність між акціональними та процесуальними дієсловами суттєва. Т. П. Ломтев акцентував на тому, що в мові слід виділяти активні дієслова, у дії яких наявна особиста воля діяча, та деміактивні дієслова, у яких дія відбувається незалежно від волі суб'єкта (Ломтев 1972). Активні дієслова, за своєю суттю, є акціональними, тобто номінами дії, до яких Ю. С. Степанов зараховував усі перехідні та непрямо-перехідні дієслова (Степанов 1981), оскільки дія завжди спрямована на об'єкт, його створення, зміну, трансформацію, перетворення, знищення, деструкцію тощо. Об'єктні синтаксеми при перехідних дієсловах ще називають зв'язаними, оскільки вони зумовлені «лексичним значенням дієслова, яке без об'єктного компонента не здатне самостійно виражати свою реляційну семантику і потребує доповнення, приєднуючи синтаксему, що входить до елементарної структури речення як конструктивний компонент його ядра» (Плющ 2008: 7). М. М. Болдырев називає акціональними дієслова, що «позначають події, що припускають деяку динаміку, розвиток і вимагають певної активності суб'єкта: фізичних та інтелектуальних дій, творчої або конструктивної діяльності, цілеспрямованого руху, переміщення предметів, їх видозміну тощо» (Болдырев 1995: 26). Однак у мовленні використання таких дієслів може

виходити за межі перехідності: виражаючи загальне значення стану або власне процесу, дієслово втрачає здатність керувати залежним об'єктом. Деміактивні дієслова – це номени процесів, що відбуваються самі по собі, без будь-якого впливу. Н. С. Авилова зазначала, що процесуальні дієслова «передають дії, що не прагнуть жодної межі» (Авилова 1976: 62), можна додати, що вони не спрямовані на об'єкт. Розмежування акціональних та процесуальних дієслів в аспекті їхньої валентності також доводить, що це різні класи лексем, характеризованих не лише архісемою, але й валентнісними властивостями.

Варто також зауважити, що більшість дієслів полісемічні, крім того, мають здатність до метафоризації та граматикизації, а тому їхнє покласифікування за валентнісними характеристиками може бути ускладненим, оскільки «слово як лексико-граматична одиниця мови має ряд властивостей, якими визначається обсяг і якість валентностей та особливості вияву їх на синтаксичному рівні: лексичне значення в певному контексті внаслідок актуалізації різних за характером, зокрема й прихованих, сем; рівень семантичної місткості та інформативної достатності; ступінь десемантизації та делексикизації в певному контексті; морфемний склад, зокрема наявність префіксів; частиномовна належність; зміна морфологічних категорій» (Гальона 2007: 26–27). Суб'єктна синтаксема здатна актуалізувати окремі семіми дієслівного значення, проте її відсутність так само впливає на наявність у структурі речення тих чи тих синтаксем, оскільки дієслівна словоформа в безособовому реченні позначає процеси або стани позамовної дійсності.

Специфіка процесуальних дієслів полягає в їхній здатності виступати головним членом односкладного речення, відповідно, на думку дослідників, вони не потребують обов'язкових компонентів, причому не лише суб'єктно-об'єктних, але й обставинних. Проте для комунікації часто саме обставинні компоненти є обов'язковими, оскільки вони уточнюють параметри процесуальної ознаки в аспекті хронотопу, локації, способу, причини тощо, оскільки «...у висловленнях, пов'язаних із функціональною сферою, обставинні компоненти є важливим елементом повідомлення, вилучити їх неможливо. У ситуативному мовленні або контексті можливий еліпсис предикативного центру, але не залежних компонентів, що становлять змістовий центр повідомлення» (Сулима 2019b: 96), тому зв'язок обставинної синтаксеми та процесуального предиката виявляється тісніше в односкладному реченні.

4. ВАЛЕНТНІСНІ ХАРАКТЕРИСТИКИ ОСОБОВИХ ТА БЕЗОСОБОВИХ ДІЄСЛІВ (РЕЗУЛЬТАТИ ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ)

Перед тим, як перейти до безпосереднього аналізу валентності дієслів, визначених для експерименту, слід зазначити, що 1) хоча анкетування передбачало чітке окреслення мінімальної кількості, однак частина респондентів визначила всі можливі компоненти, розподіливши їх як облігаторні або факультативні; частина респондентів вказала лише мінімальну структуру, необхідну для розуміння синтаксичної конструкції; 2) для аналізу було запропоновано одне безособове дієслово *світати*. Результати виділення його валентності в контексті та поза ним тотожні: 25% респондентів назвали його нуль-валентним, 38% – одновалентним, що потребує обов'язкового темпорального поширювача, вочевидь

прислівників *вже* або *нареши́ті*; способова синтаксема визначена або як факультативна (55%), або як надлишкова (45%). Отож у свідомості мовців самостійно функціювати дієслово *сві́тати* в структурі висловлення не може, має бути компонент, що уточнюватиме перебіг цього процесу. Викладачі, які брали участь в анкетуванні, звичайно, визначили обов'язковий суб'єкт, наявний, однак, у семній структурі дієслова і не експлікований додатковими синтаксемами.

4.1. Валентність особових дієслів, що можуть виступати в безособовому значенні

Для аналізу респондентам було запропоновано особові дієслова *ґриміти*, *заливати*, *колоти*, *тепліти*, *трусити*, вживані в безособовому значенні. Особливістю анкетування було те, що контекстом для цих дієслів були односкладні безособові речення. Більшість респондентів визначили ці дієслова як предикати двоскладних речень, оскільки вони асоційовані в мовців передусім з двоскладними структурами і експлікують суб'єктну синтаксему, тобто предикативна ознака у свідомості мовців реалізована активним діячем, проте дієслова *ґриміти*, *заливати* та *тепліти* переважно маніфестують позначення процесів природи, що вплинуло на визначення обов'язкових та факультативних компонентів, а також специфіки валентності.

Дієслово *ґриміти* більшість респондентів, хоча й незначна, визначила як безособове – 40%; 29% назвали його особовим, причому 21% виділили суб'єкт як можливий, проте не обов'язковий компонент. Вочевидь такі результати можна пояснити тим, що мовці в основному використовують цю лексему на позначення явища природи, а тому вживають безсуб'єктну конструкцію *ґримить*. Висловлення *ґрім ґримить* більшою мірою виявлюване в художніх текстах, проте в розмовному мовленні суб'єкт визначено як надлишковий, оскільки і без нього загальний зміст речення зрозумілий. Валентнісні характеристики не зазнали змін: у контексті та поза ним як одно- або двовалентне дієслово *ґриміти* визначили відповідно 40% та 31%, проте змінилися облігаторні та факультативні компоненти в контекстному вживанні: на відміну від лексеми, для якої обов'язковим компонентом визначили суб'єкт 29% респондентів, для словоформи *ґримить* облігаторними назвали синтаксеми місця або способу дії 40%.

Як нуль-валентне дієслово *тепліти* поза контекстом та в безособовій конструкції визначили відповідно 24% та 31% респондентів. Лексему *тепліти* одновалентною назвали 43%, причому актантами, що реалізують цю валентність, 65% анкетованих визначили суб'єкт, по 11% – темпоратив та міру і ступінь, по 5% – локатив та каузатив. У безособовому висловленні одновалентним *ґримить* назвали 40% респондентів, однак облігаторним компонентом каузатив визначили 59%, темпоратив – 22%, локатив – 12% та спосіб дії – 7%. Відсутність суб'єкта та, відповідно, семантика предиката, пов'язана з процесом природи – зміною станів, виключає вживання суб'єктного актанта, проте в респондентів виникла потреба окреслити причину цієї зміни, саме тому відбулася переорієнтація загального змісту висловлення. Результати анкетування щодо цього дієслова передбачувані, оскільки контекст його вживання чітко асоційований з позначуваною позамовною ситуацією. Крім того, це слово має три значення, тісно пов'язані спільною архісемою, тому навіть метафори́зація окремих семем не впливає на зміни валентнісних характеристик, лише на їхню якість.

Інші дієслова, що були запропоновані в односкладних предикативних центрах, акціональні: *заливати* 'розливаючись, покривати собою або наповнювати що-небудь (про воду); затопляти' (СУМ 3: 183), *колоти* 'натискати або проколювати чим-небудь гострим, спричиняючи біль' (СУМ 4: 234) та *трусити* 'поштовхами, ривками коливати, розхитувати з боку на бік або згори вниз; трясати' (СУМ 10: 300) – і потребують агенса та об'єкта, оскільки всі в першому значенні є перехідними. Лексему *заливати* як нуль-валентну визначили поза контекстом 10% респондентів; в контексті – 12%. Одновалентним це дієслово назвали 38% анкетованих, причому облігаторним компонентом респонденти виділили переважно суб'єктну синтаксему – 69%; 25% вказали обов'язковою об'єктну синтаксему та 6% – спосіб. Як двовалентне дієслово *заливати* визначили 21% респондентів, при цьому облігаторними синтаксемами визначили об'єкт – 89% та суб'єкт – 67%; незначна кількість анкетованих назвали обов'язковими локатив та спосіб дії. Проте відсутність суб'єкта в контексті вплинула на зміну думок респондентів: одновалентним *заливати* назвали 45%, з них обов'язковим компонентом об'єкт визначили 68% та локатив – 32%. Двовалентним це дієслово виділили так само 21% респондентів, однак облігаторними синтаксемами назвали об'єкт (89%), каузатив (44%), локатив та спосіб дії (по 33%). Безособове вживання дієслівної словоформи викликало в респондентів асоціації не з акціональністю дієслівної семантики, а з процесуальністю, причому зі стихійною.

Нуль-валентним в контексті та поза ним дієслово *колоти* назвали 10% респондентів. Одновалентною лексему *колоти* визначили 33% анкетованих, з яких облігаторним суб'єкт назвали 86% учасників, а локатив – 14%, а двовалентною – 33%. Для двовалентної лексики обов'язковими, на думку респондентів, є суб'єкт дії – 70% та об'єкт – 90%, менше прихильників облігаторності локатива та способів синтаксеми. У контексті *Коле* одновалентною дієслівну словоформу визначили 52% анкетованих, причому більшість облігаторним компонентом назвали локатив – 55%, частотність обов'язковості об'єктної синтаксеми – 45%. Безособова конструкція асоційована в мовців передусім з загальним значенням так званого проміжного стану-процесу (Чейф 1975), відповідно, вимагає вказівки на локалізацію цього стану. Розмовне мовлення часто допускає формулювання висловлень *Коле руку*, *Коле серце*, в яких об'єктна синтаксема втрачає семантику власне об'єктності, набуваючи значення широкої локальності, тому можна стверджувати, що об'єктний актант зближується з локативним в аспекті набуті ним архісеми. Відсутність суб'єкта спричинила зменшення респондентів, що визначили *колоти* двовалентним дієсловом, майже вдвічі: 17%. При цьому облігаторними компонентами визначили об'єкт (71%), локатив та каузатив (по 57%); інші поширювачі визначили невеликі відсотки респондентів.

Подібні результати класифікації дієслова *трусити*. Нуль-валентним його визначили 5% та 7% анкетованих поза контекстом та в контексті. Як одновалентну лексему *трусити* виділили 43% респондентів, з яких 61% обов'язковим назвали суб'єкт реалізовуваної дії, 39% – об'єкт, на який ця дія спрямована. Двовалентним це дієслово визначили 17%, причому облігаторними компонентами стали суб'єкт, об'єкт (по 86%) та каузатив або темпоратив (по 14%). Безсуб'єктне вживання дієслівної словоформи (*Трусить*) спричинило зміну сприйняття респондентів, що асоціювали її зі станом-процесом, оскільки облігаторним вони визначили формальний об'єкт, виражений формою знахідного відмінка, який є суб'єктом-носієм стану – 86%, причому 53% респондентів назвали предикат *Трусить* одновалентним. Ті, хто визначив *трусити* як двовалентну словоформу (17%), стовідсот-

ково облігаторним актантом виділили формальний об'єкт (семантичний суб'єкт), а також локатив (43%) та каузатив або спосіб (відповідно по 23,5%).

Отож валентність акціональних дієслів залежить від специфіки їх функціонування: поза контекстом вони асоційовані в мовців із семантикою акціональності – спрямованою дією суб'єкта, супроводжуваною змінами об'єкта, однак безособове вживання цих дієслів переорієнтовує реципієнтів на процесуальну семантику, позбавлену волі мовця, тобто неспрямовану, характеризувану іншими вказівками на позамовну ситуацію, зокрема часом перебігу, місцем реалізації процесу, причиною тощо. Ці дані частково заперечують думку Ю. Д. Апресяна про те, що «суб'єкт, об'єкт, голова, контрагент, зміст, одержувач – завжди частина значення відповідного предикативного слова; початкова, кінцева точка, інструмент, засіб – частіше семантична, ніж граматична валентність; решта [компонентів – О. С.] частіше зміст власне граматичної залежності, ніж семантичної валентності» (АПРЕСЯН 1973: 286), оскільки, наприклад, дієслово *заливати*, що навіть в безособовому значенні потребує суб'єкта, вираженого формою орудного відмінка, не маніфестувало в мовців облігаторності суб'єктної синтаксеми, натомість локативний компонент тісно пов'язаний із семантикою цього дієслова, адже дієслівна архісема вказує на покриття об'єкта, тобто на певну площину, простір тощо.

4.2. Валентність особових дієслів

Серед власне особових дієслів для аналізу було запропоновано *залицятися*, *опрацьовувати*, *хльоскати* та *малювати*. Усі чотири дієслова акціональні, оскільки є перехідними або непрямо-перехідними та вимагають об'єктної синтаксеми, на яку спрямована дія. Специфікою всіх дієслів є їхня нездатність виступати головним членом безособових конструкцій, тому в контексті і поза ним їхня мінімальна валентність визначена одним залежним актантом. Однак в окремих випадках суб'єктна синтаксема вплинула на зміну якості облігаторних компонентів.

Лексему *залицятися*, що має одне значення: 'маючи почуття симпатії або кохання, упадати біля кого-небудь, виявляти знаки уваги, зачіпати розмовою, жартами і тощо' (СУМ 3: 186), респонденти визначили як одновалентну (31%), двовалентну (33%), тривалентну (21%), чотиривалентну і більше (15%). Облігаторним компонентом одновалентного дієслова всі анкетовані визначили суб'єкт-агенс. Ті респонденти, що визначили лексему *залицятися* як двовалентну, стовідсотково вказали першим обов'язковим складником суб'єкт; другим – об'єкт (64%), каузатив та спосіб дії (по 14%) та мету дії (8%). На думку анкетованих, тривалентна лексема відкриває позиції суб'єкта (100%), способу дії (56%), мети (44%), об'єкта (22%), каузатива та міри і ступеня (по 11%). Збільшення кількості валентних позицій дієслова *залицятися* спричинило зміну якості облігаторних актантів, зокрема об'єктна синтаксема є порівняно менш важливою, оскільки респонденти розглядають дію не в аспекті її впливу на об'єкт, а в аспекті особливостей перебігу, її зумовленості тощо. У контексті *Хлопець залицяється* зафіксовано зменшення кваліфікації дієслівної словоформи як одновалентної – 10%, отож суб'єкт вплинув на актуалізацію більшої кількості залежних структурних компонентів у висловленні. Двовалентним *залицяється* визначили 45% анкетованих, при цьому облігаторним об'єкт назвали 48% з них, 42% вважали, що дієслово, крім суб'єкта, вимагає каузатив; по 5% – спосіб дії та міру. Як тривалентне *залицяється* визначи-

ли 19% респондентів, з яких об'єкт та мету дії облігаторними визначили по 63%, темпоратив (доки?) – 50%, спосіб дії та міру – по 25%. Отож сингулятивний суб'єкт *хlopeць* актуалізував у респондентів переважно не об'єктну синтаксему, оскільки він звужує можливу об'єктну семантику, передбачену дієслівною архісемою, а обставинні значення: навіщо? як? доки?

Дієслово *опрацьовувати* має два значення, пов'язані архісемою 'докладно щось вивчати, готувати, створювати', що передбачає агенс, тому анкетування не зафіксувало нуль-валентної кваліфікації цієї лексеми. Поза контекстом респонденти визначили мінімальну одну валентну позицію (26%), дві позиції (43%), три позиції (5%) та більше (26%). Для одновалентної лексеми облігаторним компонентом усі анкетовані визначили суб'єкт, для двовалентної – так само 100% назвали обов'язковим суб'єкт, проте другу обов'язкову позицію, на думку респондентів, може займати об'єкт (78%), спосіб дії (12%) або мета і час (по 5%).² Семантика дієслова пов'язана з дією, спрямованою на об'єкт, що обов'язково має обставинні характеристики. У контексті *Студент опрацьовує* з реалізованим суб'єктом респонденти назвали словоформу *опрацьовує* двовалентною (62%), а обов'язковим актантом – об'єкт (100%). Тривалентним це дієслово визначили 17% респондентів, з яких 71% облігаторним назвали об'єкт, на який спрямована дія, 43% – мету дії, по 29% – спосіб дії та міру. Вочевидь суб'єкт *студент* викликав у респондентів-студентів асоціативні зв'язки дії з облігаторністю обставинних синтаксем мети, способу дії або часу, протягом якого суб'єкт здійснював цю дію, тому акціональність анкетовані сприймали не лише як здійснення дії над об'єктом, але й з обов'язковими додатковими характеристиками дії.

Лексема *хльоскати* має чотири значення, два перші з яких є акціональними та позначають вплив суб'єкта на об'єкт: 1. 'бити, ударяти по кому-небудь, чому-небудь чимсь гнучким' // 'ударяти, бити рукою, долонею, видаючи дзвінкі звуки; ляскати' // 'перен. дошкульними словами, лайкою і т. ін. завдавати кому-небудь болю' // 'ударяти, шмагати, стукати об що-небудь, по чомусь під час руху (про щось гнучке, еластичне)'; 2. 'лючи, падаючи, дмучи, сильно ударяти (про дощ, сніг, вітер і т. ін.)' (СУМ 11: 92), причому навіть переносне вживання характеризується акціональністю. Третє та четверте значення пов'язані з утворенням звуків і належать до іншої лексико-семантичної групи: 3. 'утворювати свистячі звуки, швидко розсікаючи повітря'; 4. 'те саме, що *хлюпати* 1.' (СУМ 11: 92) – пор. *хлюпати* 'неперех. плещучи, просочуючись, видавати характерні звуки (про воду, грязь і т. ін.)' (СУМ 11: 89). Крім того, окремі семантичні дієслова *хльоскати* є неперехідними, тобто втрачають акціональність, набуваючи власне процесуального значення, що відображено результатами анкетування: поза контекстом це дієслово нуль-валентним визначили 2% респондентів. Одновалентним його назвали 50% анкетованих, причому з них 24% облігаторним назвали об'єктну синтаксему, тобто, на думку цих учасників експерименту, важливим є не агенс, а саме об'єкт. Двовалентним *хльоскати* визначили 14% респондентів, тривалентним – 12%. На думку анкетованих, двовалентна лексема відкриває позиції: суб'єкта (67%), об'єкта та каузатива (по 50%), мети дії (33%). Цілком передбачуваною є наявність позицій синтаксем причини та мети, оскільки дія, позначувана цим дієсловом, актуалізує саме ці семантичні компоненти. Однак у контексті *Сніг хльоскає* суб'єкт-неістота асоційований з явищем

² Майже тотожні результати визначення *опрацьовувати* як тривалентної лексеми: суб'єкт та об'єкт респонденти визначили як обов'язкові компоненти, решта елементів, зокрема спосіб та мета, було названо обов'язковими майже в однаковому співвідношенні. Проте в дослідженні передусім акцентовано на тих валентнісних характеристиках, що є значимими у відсотковому відношенні.

природи, що відбувається незалежно від волі, а тому облігаторними респонденти визначили інші синтаксеми. Одновалентним у пропонуваному предикативному центрі словоформу *хлюскає* назвали 19% учасників. Збільшення кількості респондентів, на чію думку це дієслово – одновалентне, пов'язане передусім з утратою акціональності дієслівної семантики. Як двовалентне *хлюскає* визначили 55% анкетованих, при цьому, крім суб'єкта, облігаторними вони назвали об'єкт (48%), локатив та темпоратив (по 17%), каузатив (13%), спосіб дії (4%). На думку респондентів, які виділили це дієслово як тривалентне (14%), воно відкриває переважно позиції об'єкта (91%), локатива (83%), темпоратива (67%) та способу дії (33%). Отож, чим ширшого пояснення, на думку респондентів, потребує семантика дієслова, тим різноманітніша семантика залежних приєднаних словоформ, тим більше спрямована вона у сферу обставинних поширювачів, що уточнюють специфіку дії.

З дієсловом *малювати* респондентам було запропоновано предикативний центр *Мороз малює* для того, щоб простежити, чи буде відчутний вплив метафоризації дієслова на виділення кількості та якості облігаторних компонентів у структурі речення. Усі чотири значення, навіть переносні, цієї лексеми характеризовані перехідністю дії на об'єкт: 1. 'зображувати кого-небудь, що-небудь на площині олівцем, пером, фарбами тощо'; 2. *рідко* 'те саме, що *фарбувати*' // 'накладати на обличчя грим, фарбу'; 3. '*перен.* зображувати словами; описувати'; 4. '*перен.* викликати в уяві, свідомості певні образи, картини' (СУМ 4: 612), проте 31% респондентів визначили її як одновалентну з обов'язковим суб'єктним компонентом, вочевидь, на їхню думку, загальний зміст речення зрозумілий навіть без інших складників. 29% анкетованих назвали *малювати* двовалентним дієсловом, для якого обов'язковими є суб'єкт та об'єкт (по 100%), та 14% – тривалентним, з облігаторними суб'єктом (100%), об'єктом (83%), способом дії (67%), метою (33%) та локативом (17%). Отже, лексему *малювати* учасники анкетування вважали акціональною. У контексті предикативного центру одновалентною *малює* назвали лише 7% респондентів, тобто суб'єкт-неістота в метафоризованій конструкції потребує, на відміну від прямого вживання, обов'язкових додаткових поширювачів, які б уточнювали загальний зміст висловлення. Двовалентним *малює* визначили 55% анкетованих, з них 86% облігаторним вважали об'єкт, 14% – локатив. Отже, незначно, проте метафоризація дієслівної словоформи вплинула на кваліфікацію якості обов'язкових компонентів, оскільки пряме вживання цього дієслова зафіксувало стовідсоткову облігаторність об'єктної синтаксеми. Так само зафіксовано незначне переважання прихильників тривалентної словоформи *малює* в контексті: 25% (14% поза контекстом). На думку учасників, у конструкції *Мороз малює* дієслово відкриває облігаторні позиції локатива (56%), а також об'єкта, темпоратива та способу дії (по 44%). Отож метафоризація акціонального дієслова сприяла частковій зміні якості обов'язкових складників, зокрема усуненню обставинних синтаксем мети або причини, що маніфестують дію, здійснену спрямовано, зумовлену волею агенса, і появі обставинних синтаксем, що характеризують дію в аспекті часових або просторових характеристик його перебігу.

5. ВИСНОВКИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ДОСЛІДЖЕНЬ

Отже, результати дослідження дозволяють зробити висновки про те, валентність дієслів у контексті та поза ним розрізнявана а) кількістю відкритих валентних позицій; б) якістю облігаторних компонентів для формування загального змісту речення. На кількість

відкритих позицій впливає специфіка вживання дієслова: в особовому чи безособовому висловленні; безособові дієслова мають значно менший діапазон варіювання валентнісних характеристик, що зафіксували результати дослідження. Особові дієслова, вживані в безособовому значенні, особливо ті, що функціують в особових висловленнях із загальним змістом акціональності, втрачають частину відкритих валентних позицій, набуваючи семантики власне процесуальності. При цьому більшість респондентів поза контекстом такі дієслова визначили як акціональні.

Семантика суб'єкта, зокрема в аспекті категорії «істота / неістота», менше впливає на кількість відкритих валентних позицій, однак більше позначається на якості обов'язкових складників. Зокрема, суб'єкт-неістота актуалізує переважно обставинну семантику поширювачів у плані специфіки перебігу процесу, зокрема його способу, часових обмежень, простору, де відбувається процес, тощо. Лексему респонденти більшою мірою визначали як активні, зумовлені дії.

Дальші дослідження можуть бути спрямовані у сферу аналізу валентнісних характеристик власне процесуальних дієслів різних лексико-семантичних груп безпосередньо або у взаємозв'язку, а також в контексті та поза ним.

АНКЕТА

Завдання 1. Позначте елементи, необхідні для мінімального розуміння речення з поданими дієсловами, цифрою 1, елементи, що можливі, але необов'язкові, цифрою 2, надлишкові елементи – цифрою 0.

Дієслово	Хто? Що?	Де? Куди?	Кого? Що?	Коли? Доки?	Скільки?	Як?	Чому?	Навіщо?
світати								
мокріти								
гриміти								
стугоніти								
бігати								
опрацю- вувати								
колоти								
малювати								
рости								
залицятися								
розмірко- вувати								
хльоскати								
заливати								
жовтіти								
тепліти								
икати								
трусити								

Завдання 2. Позначте елементи, необхідні для мінімального розуміння речення з граматичними центрами (одиночні дієслова репрезентують безособові речення, в яких відсутній суб'єкт, виражений формою називного відмінка), цифрою 1, елементи, що можливі, але необов'язкові, цифрою 2, надлишкові елементи – цифрою 0.

Дієслово	Де? Звідки? Куди?	Кого? Що? Ким? Чим?	Коли? Доки?	Скільки?	Як?	Чому?	Навіщо?
<i>Світає</i>							
<i>Коса мокріє</i>							
<i>Гримить</i>							
<i>Вітер стугонить</i>							
<i>Думка бігає</i>							
<i>Студент опрацьовує</i>							
<i>Коле</i>							
<i>Мороз малює</i>							
<i>Трава росте</i>							
<i>Хлопець залицяється</i>							
<i>Мати розмірковує</i>							
<i>Сніг хльоскає</i>							
<i>Заливає</i>							
<i>Листя жовтіє</i>							
<i>Тепліє</i>							
<i>Донька икає</i>							
<i>Трусить</i>							
<i>Вітер реве</i>							

ЛІТЕРАТУРА

- АВИЛОВА 1976 = АВИЛОВА Н. С. Вид глагола и семантика глагольного слова. Москва, 1976.
- АПРЕСЯН 1973 = АПРЕСЯН Ю. Д. К построению языка для описания синтаксических свойств слова. В кн.: *Проблемы структурной лингвистики*. Москва, 1973. 279–325.
- АПРЕСЯН 1974 = АПРЕСЯН Ю. Д. *Лексическая семантика. Синонимические средства языка*. Москва, 1974.
- АРУТЮНОВА 1976 = АРУТЮНОВА Н. Д. *Предложение и его смысл*. Москва, 1976.
- БОЛДЫРЕВ 1995 = БОЛДЫРЕВ Н. Н. *Функциональная категоризация английского глагола*. Дис. ... д-ра филол. наук. Санкт-Петербург, 1995.
- ВИХОВАНЕЦЬ–ГОРОДЕНСЬКА 2004 = ВИХОВАНЕЦЬ І. Р., ГОРОДЕНСЬКА К. Г. *Теоретична морфологія української мови*. (Академічна граматики української мови.) Київ, 2004.
- ГАЛЬОНА 2007 = ГАЛЬОНА Н. П. Лексико-семантичні властивості слова та його валентність. *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова*. Серія 10. *Проблеми граматики і лексикології української мови*. Вип. 3. Київ, 2007. 24–33.
- ЗАГНІТКО 2011 = ЗАГНІТКО А. П. *Теоретична граматики сучасної української мови. Морфологія. Синтаксис*. Донецьк, 2011.

- ІВАНИЦЬКА 1986 = ІВАНИЦЬКА Н. Л. *Двоскладне речення в українській мові*. Київ, 1986.
- ІВАНИЦЬКА 2000 = ІВАНИЦЬКА Н. Б. *Функціонально-семантичні параметри абсолютивних дієслів української мови*. АҚД, Київ, 2000.
- КАЦНЬЕЛЬСОН 1987 = КАЦНЬЕЛЬСОН С. Д. К понятию типов валентности. *Вопросы языкознания* 1987/3: 20–32.
- КОРДИ 1988 = КОРДИ Е. Е. *Модальные и каузативные глаголы в современном французском языке*. Москва, 1988.
- КОСТУСЯК 2012 = КОСТУСЯК Н. М. *Структура міжрівневих категорій сучасної української мови*. Луцьк, 2012.
- ЛОМТЕВ 1972 = ЛОМТЕВ Т. П. *Предложение и его грамматические категории*. Москва, 1972.
- МАСИЦЬКА 1997 = МАСИЦЬКА Т. Є. Полівалентні дієслівні предикати у структурі простого речення. *Науковий вісник ВДУ* 12 (1997): 46–48.
- МАСИЦЬКА 1998 = МАСИЦЬКА Т. Є. *Грамактична структура дієслівної валентності*. Луцьк, 1998.
- МЕЩАНИНОВ 1982 = МЕЩАНИНОВ И. И. *Глагол*. Ленинград, 1982.
- ПЛЮЩ 2005 = ПЛЮЩ М. Я. *Грамматика української мови. Морфеміка. Словотвір. Морфологія*. Київ, 2005.
- ПЛЮЩ 2008 = ПЛЮЩ М. Я. Зв'язані синтаксеми в структурі речення. *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія 10. Проблеми граматики і лексикології української мови*. Вип. 4. Київ, 2008. 5–9.
- РГ-1980 = ШВЕДОВА Н. Ю. (ред.) *Русская грамматика*. Т. 1. Москва, 1980.
- СТЕПАНОВ 1981 = СТЕПАНОВ Ю. С. *Имена, предикаты, предложения. Семиологическая грамматика*. Москва, 1981.
- СУЛИМА 2019a = СУЛИМА О. П. Контекст та категорійна семантика. *Південний архів (філологічні науки)*. Т. 79. Херсон, 2019. 13–17.
- СУЛИМА 2019b = СУЛИМА О. П. Облігаторність обставинних синтаксем у конструкціях з присудками, вираженими процесуальними дієсловами. В кн.: *Актуальні проблеми української лінгвістики: теорія і практика*. Київ, 2019. 89–105.
- СУЛМ 1997 = ГРИЩЕНКО А. П. (ред.) *Сучасна українська літературна мова*. Київ, 1997.
- СУМ = *Словник української мови*. Т. 1–11. Київ, 1970–1980.
- ЧЕЙФ 1975 = ЧЕЙФ У. Л. *Значение и структура языка*. Москва, 1975.
- BRINKMANN 1971 = BRINKMANN H. *Die Deutsche Sprache. Gestalt und Leistung*. Düsseldorf, 1971.
- BÜHLER 1934 = BÜHLER K. *Sprachtheorie. Die Darstellungsfunktion der Sprache*. Jena, 1934.
- TESNIÈRE 1959 = TESNIÈRE L. *Éléments de syntaxe structurale*. Paris, 1959.

OLEZIA SULYMA

Department of the Ukrainian Language, Dragomanov National Pedagogical University,
Kyiv, Ukraine

Valence Characteristics of Action and Procedural Verbs in Language and Speech (A Comparative Aspect)

The paper deals with the specificity of the valence characteristics of the action and procedural verbs in language and speech. Modern linguistic research is aimed primarily at the functioning of language units at different levels. However, the valence characteristics of lexical and grammatical categories of words, in particular verbs, are studied in terms of formal and semantic features, often without distinguishing the specifics of the manifestation of this category in language and speech. The proposed study is based on the results of questionnaires of respondents, which allows us to draw conclusions about the specifics of the valence of verbs in language and speech.

The purpose of the study is to establish the differences between the perception of valence characteristics of verbs in language and speech, and to outline the specifics of the influence of the semantics of the subject syntaxeme or the absence of this syntaxeme on the establishment of the number of obligatory components in the structure of a simple sentence.

The following methods were used in the research: questionnaire (to obtain the actual research material); unattended observation (to establish the specifics of valence characteristics of impersonal verbs); descriptive (to inventory the results of the questionnaire, in particular the description of individual groups of verbs and their valence in context and outside it); contextual analysis (to establish seme, actualized by a narrow context), and statistical analysis (to establish the relationship between the valence characteristics of verb forms in the context and outside it).

The valence of verbs in the context and outside it is distinguished by a) the number of open valence positions; b) the quality of obligatory components for the formation of the general meaning of the sentence. The number of open positions is influenced by the specifics of the use of the verb in the personal or impersonal utterance. Personal verbs used in the impersonal sense lose part of the open valence positions, acquiring the semantics of the actual procedurality. At the same time, the majority of respondents defined such verbs as actionality out of the context.

The semantics of the subject, particularly in the aspect of the category “being / non-being”, has less effect on the number of open valence positions but has a greater effect on the quality of the required components. In particular, the subject-non-being actualizes mainly the circumstantial semantics of the distributors in terms of the specifics of the process, in particular its course, time constraints, the space where the process takes place, and so on.

Keywords: valence, agent, subject, object, locus, temporative, causative, process, actionality

